

СТЕЛЛЕЦЬКИЙ БОРИС СЕМЕНОВИЧ – МАЛОВІДОМИЙ ДІЯЧ ПАМ'ЯТКООХОРОННОГО РУХУ В УКРАЇНІ

У статті розглядається діяльність відомого військового діяча Б. Стеллецького з охорони культурної спадщини України, його внесок у розгортання пам'яткоохоронного і краєзнавчого руху в Україні на початку 20 ст.

Ключові слова: Стеллецький Борис Семенович, охорона пам'яток, Київський відділ Російського воєнно-історичного товариства, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва.

Постать Б. Стеллецького – полковника армії Російської імперії, генерал-хорунжого армії Української Держави, емігранта тривалий час залишалася поза межами історичної науки. У новітній українській історіографії його життя та діяльність привернули увагу насамперед військових істориків. В їх числі автори біографічного довідника про український генералітет першої половини 20 ст. О. Колянчук, М. Литвин і К. Науменко¹; Ю. Каліберда, котрий залучив для аналізу військової політики Української Держави неопубліковані спогади Б. Стеллецького²; П. Гай-Нижник, який досліджував діяльність начальників особистого штабу гетьмана П. Скоропадського – В. Дашкевича-Горбацького, Б. Стеллецького та О. Аккермана³. Відомості про участь Б. Стеллецького у пам'яткоохоронному русі в Україні на початку 20 ст. містяться в кількох публікаціях автора⁴. Однак його діяльна

позиція як пам'яткоохоронця залишається недостатньо відомою. Тому головним завданням статті поставлено дослідити роботу діяча в двох загальноукраїнських товариствах – Київському відділі Імператорського Російського воєнно-історичного товариства (далі – Київський відділ ІРВІТ) і Київському товаристві охорони пам'яток старовини і мистецтва, коротко висвітливши його родовід, військову кар'єру та деякі інші біографічні відомості.

Борис Семенович Стеллецький народився 23 серпня 1872 р. Його батько Семен Васильович був військовим інженером, генералом російської армії, свого часу закінчив Константинівський межовий інститут у Москві (нині Державний університет із землепорядкування) та військову академію у Санкт-Петербурзі (тепер Військовий інститут /інженерних військ/ Збройних Сил РФ). Він служив у Брест-Литовську (тепер м. Брест, Білорусь), де мав маєток у Біловезькій пущі. На службі будував бастіони Брестської фортеці, міст через Віслу тощо⁵. Рід Стеллецьких походить від Осипа (1640–1710 рр.) – козака-переселенця у Харків із Запорозької Січі в 1663 р. Його правнук (перший з прізвиськом Стеллецький) Іоасаф (Асаф) Зиновійович (1726–1796 рр.) був священиком, учителем, другом українського просвітителя-гуманіста, філософа і поета Г. Сковороди⁶. Рідний брат Б. Стеллецького Дмитро Семенович Стеллецький (1875–1947 рр.) закінчив Академію мистецтв у Санкт-Петербурзі зі званням художник-скульптор, брав участь у виставках «Мира искусства», розписах храму-пам'ятника на Бородінському полі; у Франції, де він оселився 1914 р., розписав у 1930-х рр. іконостас і храм Свято-Сергієвого подвір'я в Парижі⁷. Їхній двоюрідний брат Ігнатій Яко-

вич Стеллецький (1878–1949 рр.), випускник Київської духовної академії, став відомим археологом, істориком, дослідником підземної Москви, в 1917–1923 рр. працював в Україні. Ще один двоюрідний брат Микола Семенович Стеллецький (1862–1919 рр.) – православний богослов, історик і біограф. Він теж закінчив духовну академію в Києві, прийняв сан священника, з 1896 р. був протоієреєм собору Святої Софії, з 1909 р. – професор і завідувач кафедри богослов'я Харківського університету. Влітку 1919 р. був взятий Харківською надзвичайною комісією як злочинник, вивезений до Сум, де по-звірячому вбитий. До роду Стеллецьких належать також відомі вчені, академіки, батько й син П. і С. Капиці⁸.

Здобувши освіту у Варшавській класичній гімназії Б. Стеллецький присвятив своє життя військовій службі. В 1894 р. він закінчив Одеське піхотне юнкерське училище, 1901 р. – Миколаївську академію Генерального штабу. Служив командиром роти 4-го полку Варшавської фортеці, старшим ад'ютантом штабу 1-ї Донської козачої дивізії (1901–1902 рр.). З 1902 р. жив у Києві, помічник старшого ад'ютанта, обер-офіцер для доручень, у 1907–1911 рр. – старший ад'ютант штабу Київського військового округу. З 1907 р. – підполковник, з 1911 р. – полковник, а також завідувач пересуванням військ Київського району Київського військового округу. Учасник Першої світової війни, з 1915 р. служив штаб-офіцером для доручень головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту – генерала М. Іванова (до війни – командувач військ Київського військового округу), з 1916 р. був начальником військових сполучень Дунайської армії Румунського фронту. У 1918 р. перейшов на службу в армію Української Держави, генерал-хорунжий української служби. У червні–жовтні 1918 р. був начальником штабу гетьмана П. Скоропадського⁹. Пізніше емігрував, жив в Югославії. Помер 25 лютого 1939 р. у Белграді, похований на Новому кладовищі¹⁰.

Штаб Київського військового округу містився на вул. Банковій, 11, штаб гетьмана – на сучасній вул. М. Грушевського, 32. Б. Стеллецький проживав у Києві на пров. Кудрявському, 10 (тепер вул. Кудрявська), з 1909 р. – на вул. Микільсько-Ботанічній, 13, з 1912 р. – на вул. Пушкінській, 7/9 (останні два будинки не збереглися). Під час служби в Києві він став активним діячем пам'яткоохоронного руху. В

1908 р. було засновано Київський відділ ІРВІТ, урочисте відкриття якого відбулося 21 лютого 1909 р. З грудня 1908 р. відділ очолював командувач військ Київського військового округу генерал-ад'ютант М. Іванов¹¹. Київський відділ ІРВІТ був одним з найдіяльніших місцевих осередків загальноросійського товариства, дія статуту якого поширювалась і на мережу відділів. Було визначено такі їхні завдання: розшук, збирання, охорона, опис, обробка і публікація документів, що зберігаються в районі діяльності відділу (в архівах та інших установах, у приватному володінні) і мають значення для виконання завдань товариства; охорона від загибелі й псування місцевих історичних пам'яток та опис їх; розробка відомостей про історичні події, що мають найближче відношення до району відділу, сприяння стороннім особам у таких заняттях; поширення воєнних-історичних знань¹². Київський відділ ІРВІТ поширював свою діяльність на територію Київського військового округу, до якого входили Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Курська губернії і Хотинський повіт Бессарабської губернії.

З 12 жовтня 1908 р. до 16 травня 1911 р. обов'язки секретаря Розпорядчого комітету, який займався справами відділу, виконував Б. Стеллецький¹³. Крім того, він активно працював в архівній і музейній комісіях відділу, комплектував його архів, музей і бібліотеку. Збереглися, наприклад, відомості, що в 1910 р. полковник подарував архівній комісії документи і службове листування генерал-лейтенантів С. і П. Соболевських. Перший з них помер у 1847 р., обіймаючи посаду начальника 13-ї піхотної дивізії, а другий в 1870-х рр. був начальником місцевих військ спочатку в Київському, потім у Казанському військових округах¹⁴.

28 грудня 1910 р. у будинку Київського художньо-промислового і наукового музею (тепер у ньому міститься Національний художній музей України; вул. М. Грушевського, 6) відкрився Київський воєнно-історичний музей¹⁵. У цьому ж році, ще до відкриття музею відділу, Б. Стеллецький передав для нього близько 20 медалей: в пам'ять війни 1812 р., на кончину імператора Олександра I 1825 р., на коронування Миколи I 1840 р., за приборкання польського повстання 1863–1864 рр., на честь 100-річчя ордену св. Георгія 1869 р., за російсько-турецьку війну 1877–1878 рр., хрест

рівноапостольної св. Ніни 1860 р., хрест за службу на Кавказі тощо¹⁶.

В лютому 1911 р. він відвідав Новгород-Сіверський, мешканець якого Є. Судієнко володів цінною історичною бібліотекою, архівом і великою колекцією військового форменого одягу та зброї. Бібліотека зберігалась у Спасо-Преображенському монастирі в колишньому будинку єзуїтського костюлу. Як з'ясувалось, її вже розбирав місцевий краєзнавець. На прохання відділу власник подарував його музею портрет графа П. Рум'янцева-Задунайського, пару дуельних пістолетів, мундир і ментик Ізюмського гусарського полку часів імператора Миколи I, гусарські голонві убори часів імператора Павла. Коштом відділу в 1911 р. придбали ще чотири кольчуги і портрет російського царя Петра I¹⁷.

Об'єктами пам'яткоохоронної діяльності Київського відділу ІРВІТ були пам'ятки військової та військової історії. Брак коштів не дозволив йому розгорнути широкомасштабну роботу зі збереження нерухомої частини культурної спадщини свого профілю. Масштабними дослідженнями археологічних об'єктів стали тільки розкопки В. Хвойки у Білгородці (тепер Києво-Святошинського р-ну) та спільні з Київським товариством охорони пам'яток старовини і мистецтва розкопки Китаївського археологічного комплексу в Києві. Але документально зафіксовано спроби проведення військово-історичним товариством самостійних розкопок й інших пам'яток. Б. Стеллецький, наприклад, подавав пропозицію на 1911 р. про необхідність археологічного вивчення стародавніх укріплень і полів битв поблизу Вишгорода, Василькова, Коростеня, Демидова і Торчеська й виділення по 100 крб. на кожен пункт, на продовження роботи у Білгородці – 300 крб., на дослідження й опис споруд м. Острог – 200 крб., місцевості в Загнитківцях – 50 крб.

Одним із важливих питань діяльності Київського військово-історичного товариства стало дослідження та увічнення Берестецької битви 1651 р. (між сучасними м. Берестечко Горохівського р-ну Волинської обл. і с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.). В 1909 р. Почаївська лавра виступила з ініціативою провести розкопки козацьких могил і спорудити храм-пам'ятник козакам з метою увічнення битви. Влітку 1910 р. у відповідь на телеграму архімандрита Лаври Віталія (Максименка) про початок розкопок

на полі битви туди відрядили для консультацій І. Каманіна, В. Добровольського і Б. Стеллецького. Одночасно з будівництвом пантеону здійснювалися розкопки поля Берестецької битви, якими керував І. Каманін, з метою уточнити місця битви козаків з польським військом, зібрати останки полеглих козаків до саркофага в церкві та козацькі матеріали для майбутнього музею. Представники Київського відділу ІРВІТ також оглянули пам'ятки старовини в навколишній місцевості, провели фотографування поля Берестецької битви. Під час розкопок було знайдено козацькі шаблі, списи, самопали, ножі, побутові речі тощо. Впродовж 1910–1914 рр. в с. Пляшева було споруджено Свято-Георгіївський храм-мавзолей за проектом архітектора В. Максимова. Безпосереднім виконавцем його задуму був архітектор В. Леонтович – член київських товариств військово-історичного та охорони пам'яток⁸. Нині комплекс входить до складу Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».

До утворення в 1910 р. Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва Київський відділ ІРВІТ був фактично єдиним громадським формуванням у Наддніпрянській Україні, яке займалося охороною нерухомої спадщини і до якого зверталися по допомогу в цій справі. Збираючи відомості про місцеві пам'ятки старовини, Розпорядчий комітет відділу констатував відсутність дбайливого ставлення до культурної спадщини. В селах зорювали стародавні вали і рови, в містах знищувалися замки та інші оборонні споруди, а матеріал використовувався на нове будівництво. В листі Б. Стеллецького до Ради відділу підкреслено, що всі пам'ятки на землі держави мають підлягати безумовному збереженню і реєстрації, разом з тим наголосив, що величезна кількість воєнних пам'яток (споруд) перебуває «за малозрозумілою причиною в руках приватних власників, і в силу цього доводиться миритися з їх руйнуванням, тому що дуже рідко вдається переконати нинішніх їхніх власників від здобування прибутковості в ім'я збереження пам'яток для науки»⁹. На його думку, ще гірше ставилися до об'єктів військової спадщини установи, які їх займали. Він вважав, що на збирання відомостей про місцеві пам'ятки військової історії редакційній комісії друкованого органу відділу – журналу «Военно-исторический вестник» – слід видати аванс у 500 крб. з правом оплачувати матері-

али, що до нього приймаються¹⁰. Але до кошторису на 1911 р. ці витрати не було включено¹¹.

Б. Стеллецький брав участь і в такому важливому для відділу напрямі діяльності, як обстеження пам'яток військової і воєнної історії з метою встановлення стану збереженості та розробки заходів для їх охорони. Одним з таким об'єктів були оборонні споруди 14–16 ст. Судової (Замкової) гори в м. Острог Волинської губернії (тепер Рівненської обл.). У квітні 1910 р. секретар відділу відвідав Острог і оглянув рештки стародавніх укріплень замка князів Острозьких, представивши Раді куплені ним знімки пам'ятки. Доповідаючи про результати поїздки, він наголосив на великому історичному значенні комплексу, як «у воєнному відношенні, так і в державно-політичному (оплот російської православної народності в польському королівстві і власність князя Рюриківського дому по Галицькій лінії)»¹². На горі тоді, зокрема, розташовувалися Вежа мурована, зведена в 14 ст., – споруда оборонного характеру (замок), в якій з середньовіччя містилася резиденція князів Острозьких, і Кругла (Нова) вежа 16 ст. Ще одна складова комплексу – Богоявленський собор 1-ї половини 16 ст. була зруйнована, від неї залишилися тільки руїни (його відновили на початку 20 ст.). Ініціатором відновлення замкових будівель і пристосування їх для потреб культурно-просвітницьких закладів виступило постале в 1909 р. Братство імені князів Острозьких, яке звернулося з цього питання до Імператорської археологічної комісії та владних державних й церковних структур. З 1880-х рр. замок підлягав Удільному відомству, утримувався в незадовільному стані та потребував великих коштів на реставрацію, охорону і підтримку в належному стані споруд, що збереглися. Б. Стеллецький пропонував пристосувати замок під один із складів військового відомства, щоб воно взяло його під охорону, підтримав ідею передання однієї з башт під місцевий історичний музей. Керівні органи відділу погодилися з думкою про необхідність збереження від руйнування і використання пам'яток за відповідним призначенням, а також повідомили про стан цінного архітектурно-історичного комплексу Київському товариству охорони пам'яток старовини і мистецтва та Імператорській археологічній комісії¹³. В лютому 1911 р. Головне управління уділів ухвалило видати відділу 450 крб. на

здійснення робіт із всебічного вивчення решток веж і замка в Острозі, на виготовлення точних планів і фотографій за умови представити відомству всі зібрані матеріали і плани.

Паралельно з відділом справою охорони острозьких споруд займалось і Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва. Клопотання і діяльність Імператорської археологічної комісії, Братства та київських товариств щодо охорони визначної пам'ятки мали позитивні наслідки. 21 жовтня 1912 р. російський імператор дав згоду на передачу замка в господарське завідування Братства імені князів Острозьких для влаштування в ньому музею, історичної бібліотеки і зали для народних читань в пам'ять життя та діяльності князів Острозьких. У 1913–1916 рр. було проведено масштабні ремонтно-реставраційні роботи за проектом архітектора В. Леонтовича під наглядом члена Імператорської археологічної комісії, академіка архітектури П. Покришкіна¹⁴. Нині згадані об'єкти і музей, створений Братством, входять до складу Державного історико-культурного заповідника міста Острога.

20 вересня 1910 р. Рада відділу заслухала повідомлення Б. Стеллецького про стан дубнівського замка (тепер м. Дубно Рівненської обл.), що належав військовому відомству. Тут містився штаб 41-го піхотного Селенгінського полку. Доповідач вважав, що дослідження пам'ятки стало би внеском в історію воєнного мистецтва. Але замок руйнувався, місцеві жителі поступово розбирали стіни його укріплень, зовнішні споруди заливалися брудом. У своїй доповіді Б. Стеллецький визначив програму збереження цієї пам'ятки фортифікаційного мистецтва. Вона включала визначення точних меж укріплень, складання детального плану, встановлення пильного, фактичного і відповідального за ними спостереження, історичне дослідження системи укріплень і опис замка. Рада відділу звернулася до начальника Дубнівського гарнізону, генерал-лейтенанта Л. Де-Вітте і начальника інженерів округу, генерал-лейтенанта К. Холостова, щоб вони вжили заходів для охорони замка як «історичної пам'ятки»¹⁵. Дубнівський замок 16 ст., який належав князям Острозьким і Любомирським, зберігся дотепер.

На початку 1911 р. Б. Стеллецький був відряджений у м. Новгород-Сіверський. Після повернення він доповів Раді відділу, що деякі

пам'ятки міста потребують ремонту, зокрема підземний хід Спасо-Преображенського монастиря і триумфальна арка, оскільки вбиті в неї костури телеграфної та телефонної ліній руйнують кладку, а зроблені недавно роботи спотворили первісний вигляд арки. Про стан пам'яток повідомили Київському товариству охорони пам'яток старовини і мистецтва¹⁶. Обидві пам'ятки збереглися до наших днів.

Виявлення пам'яток, збирання інформації про їхній стан і значення здійснювалося членами Київського відділу ІРВІТ шляхом листування та розсилання опитувальних листків. Бланк листка в кількості 100 примірників запозичили у Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, що постало в 1910 р. Його розробив влітку 1910 р. секретар Київського відділу ІРВІТ Б. Стеллецький, який одночасно був і секретарем товариства охорони пам'яток¹⁷. Адресати мали коротко охарактеризувати історико-культурну спадщину своєї місцевості за такими розділами: 1. Церква, монастир, костюл. 2. Пам'ятники. 3. Кургани, городища, укріплення, башти, замки. 4. Урочища та походження їхніх назв. 5. Архіви, окремі документи, книги, листи, щоденники. 6. Окремі історичні предмети. 7. Розкопки, дослідження¹⁸. У фонді товариства в Центральному державному історичному архіві в Києві збереглася значна кількість відповідей з місць, складених за цією анкетною.

«Военно-исторический вестник» опублікував кілька статей членів відділу, в яких описувалися пам'ятки архітектури, монументального мистецтва та історії, автори яких висловлювали занепокоєння станом їх збереження, рівнем реставрації, втратою речей церковного вжитку тощо. Становить інтерес стаття Б. Стеллецького про Клеванський замок 2-ї половини 15 ст., розташований за 25 км від м. Рівне на західній околиці містечка Клевань (тепер село Рівненської обл.). Він зробив опис пам'ятки станом на 1609 р. за актовою книгою з Київського центрального архіву давніх актів, а станом на 1910 р. – за результатами натурного обстеження. На той час збереглися дві п'ятикутні вежі, дві прилеглі одна до одної з північного і східного боку муровані двоповерхові споруди і один двоповерховий західний флігель, а також міст і зовнішній рів зі сходу та заходу. Східна вежа двоповерхова, без даху і стель, у стіні першого поверху (ширина 9 м, товщина 4 м) чотири наскрізні отвори (для гармат) і одна ніша. На другому поверсі

(ширина 6,25 м, стіна 6,5 м) п'ять наскрізних отворів і одна ніша, у внутрішній стіні один закладений отвір. Вікна верхнього поверху реставрувалися, раніше були такі, як на першому поверсі – у вигляді амбразур. Вежа заповнена сміттям, частина використовувалася під склад дров і господарських речей. Автор статті відзначив, що вежа швидко руйнується. Західна величезна вежа стояла без даху, через її вікна стікали в річку нечистоти. Міст через рів руйнувався. Статтю ілюстрували фотографії, зроблені членами відділу¹⁹.

З 1910 р. Борис Семенович входив до складу спеціального будівельного комітету зі спорудження пам'ятника І. Іскрі та В. Кочубею в Києві, створеного Київським відділом ІРВІТ. Комітет очолював член товариства, директор Першої чоловічої гімназії в Києві М. Стороженко. До його складу входили також представники відділу – генерал-лейтенант М. Єпанчин, старший чиновник з особливих доручень при генерал-губернаторі О. Мердер, начальник служби шляхів Південно-Західної залізниці В. Шміт, нащадки генерального судді В. Кочубея – генерал-ад'ютант князь Віктор Сергійович Кочубей і церемоніймейстер Височайшого двору Василь Петрович Кочубей, які проживали у Санкт-Петербурзі і взяли на себе клопотання щодо офіційного затвердження проекту пам'ятника, та інші представники родини²⁰. У квітні 1914 р. бронзові фігури і барельєфи, відлиті на бронзоливарному заводі «Моран» у Санкт-Петербурзі, привезли в Київ і встановили на Микільській площі (нині пл. Арсенальна). У 1919 р. за чергового встановлення більшовицької влади в Києві статуї І. Іскри та В. Кочубея і барельєфи зняли з постаменту та перелили в майстернях Комгоспу. В 1923 р. на постаменті встановили гармату (пам'ятник арсенальцям)²¹.

Одночасно з роботою зі спорудження цього пам'ятника Київський відділ ІРВІТ перейнявся масштабним проектом зведення в Києві історико-мистецького комплексу під назвою «Історичний шлях». Вперше доповідь стосовно нього, підготовлену Б. Стеллецьким, заслухали на засіданні Ради 7 травня 1910 р. Обґрунтовуючи ідею комплексу, він підкреслював: «Київ є початковим, висхідним пунктом створення нашої великої держави. Майже протягом п'яти століть тут зосереджувалося все політичне, військове та економічне життя й управління Руссю. Історія повна описом великих діянь правителів-князів, мудрості яких ба-

гато завдячуємо ми в теперішній час». Вирішили встановити скульптури на одній з людних вулиць, «щоб учень народної школи, перехожий, приїжджий міг би, проходячи повз і читаючи написи на статуях, воскресити в своїй пам'яті шкільні уроки рідної історії, а зображення князів у відповідному історичному вигляді надовго закарбували би в його пам'яті загальний хід історичних подій»³².

Комплекс мав включати низку пам'ятників відомим історичним діячам, першочерговими для здійснення було визначено 8 монументів. Для розробки монументів та їх спорудження в травні 1910 р. було сформовано спеціальний комітет під головуванням генерал-губернатора Ф. Трепова³³, у листопаді – три спеціальні комісії. Б. Стеллецький ввійшов до складу організаційної комісії, функції якої полягали у виборі місця, залученні та збиранні коштів, контактах з виконавцями тощо. Першим збудився пам'ятник княгині Ользі на Михайлівській площі. У суперечках, які точилися на засіданнях комітету в 1911 р. щодо концепції пам'ятника, тобто образу Ольги, як правительки чи як святої, М. Довнар-Запольський наполягав, що в діяльності Ольги «більше інтелектуальної сторони», і це виявляється в релігійному характері пам'ятника, тому зображення меча, як пропонували деякі члени, недоречно. Б. Стеллецький підтримав його, додавши, що Радзівіллівський літопис прикрашає 18 малюнків із зображенням княгині Ольги, але на всіх вона представлена лише в оточенні атрибутів християнства³⁴.

Дізнавшись, що створено спеціальну комісію зі спорудження пам'ятника княгині Ользі у Пскові, голова Київського відділу ІРВІТ М. Іванов доручив Б. Стеллецькому, який їхав у відрядження до Санкт-Петербурга, ознайомитися з її роботою, видом і характером проєктованого монумента³⁵. Відкриття й освячення пам'ятника в Києві, зробленого за проєктом скульптора І. Кавалерідзе, відбулося 4 вересня 1911 р. в присутності російського імператора Миколи II³⁶. Починаючи з 1919 р. його поступово зруйнували. У 1995–1996 рр. монумент відновлено.

Досить часто для членів відділу та їхніх родин і знайомих організовувалися різноманітні екскурсії – в музеї, архіви, бібліотеки, на місця археологічних розкопок, в історичні міста, з метою огляду воєнно-історичних пам'яток тощо. З 1910 р. влаштовувалися екскурсії і разом з членами Київського товариства охорони

пам'яток старовини і мистецтва. Вони були як платними, так і за фінансової підтримки відділу. В січні 1909 р. на першому засіданні Розпорядчого комітету Б. Стеллецький запропонував екскурсії з просвітницькою метою для військових і цивільних чоловічих навчальних закладів – по місцях, визначних у воєнно-історичному відношенні³⁷, однак здійснити ідею не вдалося через брак коштів і часу.

З 1909 р. Київський відділ ІРВІТ видавав «Военно-исторический вестник» – перший і єдиний у підросійській Україні спеціалізований воєнно-історичний журнал. Редактором перших двох номерів часопису був Б. Стеллецький. У журналі було вміщено його публікації про польсько-козацьку війну з Туреччиною 1621 р.³⁸, замок у Клевані³⁹ та родовід князів Рюриковичів⁴⁰. Останні дві видані також окремими відбитками⁴¹. В 1909 р. товариство видало його дослідження про давньоруські фортифікаційні укріплення Білгородки⁴².

Борис Семенович Стеллецький виступив членом-засновником Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, статут якого було зареєстровано в березні 1910 р. Метою нової громадської структури було визначено «розшукування та охорона всілякого роду пам'яток старовини і мистецтва», територією діяльності – Бессарабська, Волинська, Гродненська, Катеринославська, Київська, Люблінська, Мінська, Подільська, Полтавська, Чернігівська і Херсонська губернії⁴³.

На першому загальному зібранні товариства 7 квітня 1910 р. Б. Стеллецького обрано членом Ради (залишався в її складі до 1915 р.), а 18 червня – її секретарем. 21 червня 1913 р. був звільнений за його проханням від обов'язків секретаря, пояснюючи це службовим завантаженням, крім того, він одночасно виконував обов'язки секретаря Київського відділу ІРВІТ. Перше засідання Ради відбулося 20 жовтня 1910 р. у голови товариства – єпископа Павла (Преображенського) у Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі. Офіційною адресою товариства з 1910 р. був будинок місцевого відділення Червоного Хреста на вул. Московській, 1/2, де відбувались і засідання Ради⁴⁴. В 1912 р., через рік після смерті Павла (Преображенського), Б. Стеллецькому доручили прочитати на загальних зборах доповідь про його діяльність. В 1912 р. з ініціативи секретаря Ради створено Розпорядчий комітет для практичного здійснення постанов Ради.

Влітку 1910 р. Б. Стеллецький розробив опитувальний лист для збирання відомостей про місцеві пам'ятки старовини. Він містив сім запитань з поясненнями, які склав професор М. Довнар-Запольський, щодо змісту відповіді:

«1. Церква, монастир, костьол.

Коли побудований. В ім'я якого святого, на чий кошти перероблялося та коли, які збереглися в ній старожитності, чи є якісь рукописи. Чи можна скласти список настоятелів. В якому вигляді церковний архів.

2. Пам'ятники.

Каплиці, хрести, колони, статуї, якого вони походження, чи існує якісь про них народний переказ, як давно поставлені та в пам'ять якої події.

3. Кургани, городища, укріплення, вежі, замки.

Точне зазначення, де вони розташовуються, їхнє походження, народна про них поговорка, чи є про них письмові документи, їхні точні розміри в окружності, в висоту, в ширину. В якому вони стані та кому належать.

Урочища і походження їх назв.

Чи є окремі урочища, звідки походить їх назва, які в народі збереглися перекази. Чи мають ці перекази за собою якусь підставу.

5. Архіви, окремі документи, книги, листи, щоденники.

Де або в кого є письмові документи (якщо у помічників, у кого власне). Скільки, про що, якого часу.

6. Окремі історичні предмети.

У кого, що саме, якої збереженості. Чи знаходили скарби або окремі історичні предмети. Де вони.

7. Розкопки, дослідження.

Хто, коли й де останнім часом проводив розкопки або дослідження, чи є скупники предметів старовини, хто саме, куди вони перепродають старожитності.»⁴⁵

Таким чином, опитувальник мав на меті зібрати інформацію як про нерухомі, так і рухомі пам'ятки. Вона свідчить, що тогочасні діячі пам'яткоохоронної справи виділяли серед нерухомих об'єктів культурної спадщини пам'ятки церковні та фортифікаційні споруди, які за сучасною класифікацією належать до пам'яток архітектури; пам'ятки археології та пам'ятники монументального мистецтва. Пам'ятки історії не усвідомлювалися тоді як окремий вид об'єктів культурної спадщини. До рухомих цінностей віднесено архівні

матеріали та предмети музейного значення, які фігурують в анкеті як «історичні предмети». Інтерес до топонімів обмежений лише назвами урочищ. Збереглася низка відповідей з місць з відповідями, що дало можливість розпочати складання реєстру пам'яток краю.

Перебуваючи у відрядженнях, Б. Стеллецький з власної ініціативи оглядав цікаві з його точки об'єкти і порушував питання їх збереження. Наприклад, 21 листопада 1910 р. він доповів Раді товариства, що влітку 1909 р. він з кількома аматорами оглянув містечко Варковичі Дубенського повіту (нині Рівненської обл.) і звернув увагу на дуже поганий стан як старовинних споруд біля церкви, так і надгробків. У відповідь на звернення Ради надійшло повідомлення від місцевого священника з інформацією про будівлі й надгробки в садибі костьолу⁴⁶.

24 квітня 1911 відбулась екскурсія в Китаєве з метою огляду археологічних пам'яток, організована Б. Стеллецьким для Київського відділу ІРВІТ за участю членів Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. Для екскурсантів заздалегідь було підготовлено путівник (О. Ертель) і план місцевості з нанесенням ровів і частково зруйнованих валів городища (капітан В. Васильєв). Член товариства охорони пам'яток М. Пахарецький ознайомив екскурсантів з лаврськими переказами і відомостями про китаївські печери, вхід до яких був перекритий у той час дерев'яною капличкою, спорудженою на пагорбі, де містилося стародавнє городище⁴⁷. Поїздка стала поштовою для обох товариств до проведення в Китаєвому археологічних розкопок, які були згодом організовані.

Як і Київське воєнно-історичне товариство, товариство охорони пам'яток переймалося долею замка у с. Клевань (тепер Рівненської обл.). Розглянувши 7 квітня 1910 р. звернення Київського округу уділів щодо дозволу Клеванському духовному училищу зробити необхідні переробки в стародавній вежі замка, Рада доручила Б. Стеллецькому оглянути пам'ятку та план перебудови. Після відрядження він доповів, що пристосування вежі замка князів Чарторийських під житло буде сприяти збереженню пам'ятки; влаштування ж нових входів і стоншення стін призведуть до часткового руйнування вежі; зменшення висоти вежі внаслідок зняття верхніх рядів кладки неприпустимо. Крім того, він вважав необхідним звернутися до осіб, які відають

замком, з вимогою заборонити спускати воду через отвір у стіні західної вежі та встановити спостереження за баштою. Його висновки підтримали і передали в канцелярію генерал-губернатора⁴⁸. Замок зберігся до наших днів, але поступово руйнується⁴⁹.

23 липня 1910 р. на загальних зборах товариства обговорювалося питання про перенесення надгробного пам'ятника 15 ст. князя К. Острозького з собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври до Київського художньо-промислового і наукового музею, яке порушив Духовний собор монастиря перед Святішим Синодом, мотивуючи своє звернення тим, що прочани вклоняються зображенню князя як святому. Архітектор Імператорської археологічної комісії П. Покришкін оглянув пам'ятник і з'ясував умови його переміщення. В його висновках зафіксовано: статуя, зроблена з шиферу, пофарбована масляною фарбою, одна рука зламана і дуже невміло приставлена; орнаменти з вапна прикріплено до стіни залізними костиллями, тому відірвати їх неможливо, можна тільки випилити. Він вважав, що пам'ятник має залишитися на місці. За пропозицією Б. Стеллецького учасники зборів Київського товариства охорони пам'яток запропонували закрити пам'ятник склом і зробити анотаційний напис або встановити чергування освіченого ченця, котрий би роз'яснював роль князя як захисника православ'я і жертводавця Лаври. Звернулися також до митрополита Київського і Галицького Флавіана (Городецького) з проханням взяти покровительство над надгробком і до Імператорської археологічної комісії – провести його реставрацію⁵⁰. Як відомо, надгробок князя К. Острозького вцілів після висадження собору в повітря в листопаді 1941 р. Він зберігається в Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику.

На засіданні Розпорядчого комітету 8 лютого 1912 р. обговорювалася проблема визначення пам'ятки, оскільки з цього питання не існувало єдиної думки, спостерігалася плутанина. Б. Стеллецький вважав завданням комітету охопити всі пам'ятки, тому його

діяльність мала бути спрямована на чотири категорії об'єктів культурної спадщини: 1) архіви, 2) пам'ятки мистецтва, 3) історичні пам'ятки, 4) археологічні пам'ятки. Було вирішено створити окремі відповідні комісії для роботи з ними. Першими організували архівну комісію і комісію реєстрації пам'яток⁵¹. 15 лютого 1912 р. комітет знов обговорював питання, що слід вважати пам'яткою старовини. Московське археологічне товариство, наприклад, визначало пам'яткою все те, що належить до часу не ближче 18 ст. Б. Стеллецький заперечував такому хронологічному обмеженню. Було підтримано думку І. Каманіна: вважати пам'яткою все те, що не сучасне, вийшло з вживання, змінило свої форми⁵².

Члени товариства підтримували зв'язки з багатьма науковими товариствами Російської імперії, брали участь у Всеросійських археологічних з'їздах. Зокрема, 1912 р. на XV з'їзд у Новгороді було відряджено М. Довнар-Запольського, Б. Стеллецького і Ф. Титова.

Одним із 55 членів-засновників Вченої архівної комісії в Києві для розгляду старих справ, що підлягають знищенню в архівах Києва і губерній Південно-Західного краю був і Б. Стеллецький. Рішення про її створення ухвалив Розпорядчий комітет товариства 16 березня 1913 р. Комісія почала працювати в 1914 року⁵³.

Отже, архівні документи двох київських пам'яткоохоронних громадських структур загальноукраїнського масштабу, що збереглися до нашого часу, та публікації в журналі «Военно-исторический вестник», дозволяють певною мірою окреслити вагому роль Б. Стеллецького у русі за збереження культурної спадщини України на початку 20 ст. Як член керівних органів Київського відділу ІРВІТ та Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва він здійснював велику організаційну роботу на всіх напрямках їхньої діяльності й особисто брав участь у них. Його ім'я цілком аргументовано може бути вписане не лише у військову історію України, а й у історію пам'яткоохоронної справи.

- 1 Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань: Біографії генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів, 1995. – С. 244.
- 2 Каліберда Ю. Військова мемуаристика як джерело дослідження військової політики Української держави доби гетьманату Павла Скоропадського // Воєнна історія. – 2002 – № 5–6. – С. 85–93.
- 3 Гай-Нижник П. Начальники особистого штабу гетьмана П. Скоропадського // Військово-історичний альманах. – 2010. – № 2. – С. 45–56.
- 4 Федорова Л. Д. Київське воєнно-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі України початку 20 ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 261 с.; Її ж. Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910–1920 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 296 с.; Її ж. Стеллецький Б. С. // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 215–218.
- 5 Гай-Нижник П. Назв. праця. – С. 50.
- 6 Моя родословная (Фамилия Стеллецких прямые предки и наиболее известные) // <http://svv.narod.ru/rod.htm>
- 7 Мнухин Л. Дмитрий Семенович Стеллецкий. К 125-летию со дня рождения // Русская мысль. – Париж, 2000. – 6 января.
- 8 Моя родословная.
- 9 Гай-Нижник П. Начальники особистого штабу гетьмана П. Скоропадського // Військово-історичний альманах. – 2010. – № 2. – С. 47.
- 10 Там само. – С. 50–52; Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Вказ. праця. – С. 244; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 / Гол. ред. Я. Пеленський. – К.: Філадельфія, 1995. – С. 214–215, 335, 353; Стеллецький Борис Семенович // <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=1872>.
- 11 Журнал организационного заседания Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. 14 июня 1908 г. // Военно-исторический вестник. – 1909. – № 1–2. – С. 5–9.
- 12 Устав Императорского Русского военно-исторического общества и Положение о местных отделах. – К., 1910. – С. 15.
- 13 Центральний державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 1196, оп. 1, спр. 11, арк. 9.
- 14 Там само, спр. 10, арк. 26.
- 15 Там само, спр. 60, арк. 1.
- 16 Там само, спр. 58, арк. 1–3.
- 17 Там само, спр. 52, арк. 18–21; спр. 60, арк. 1–2.
- 18 Доклад о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за отчетный 1909 год // Военно-исторический вестник. – 1909. – № 7–8. – С. 156–157; Журналы заседаний Распорядительного Комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 5. 21 марта 1909 г. // Там само. – 1909. – № 1–2. – С. 63; Отчет о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год // Там само. – № 5–6. – С. 26–27; Кілессо Т. Засновник української школи реставрації пам'яток архітектури // Пам'ятки України. – 1992. – № 2–3. – С. 51.
- 19 ЦДІАУК, ф. 1196, оп. 1, спр. 66, арк. 1.
- 20 Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. № 28. 10 января 1911 г. // Военно-исторический вестник. – 1911. – № 1–2. – С. 4.
- 21 Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 26 февраля 1911 г. // Там само. – 1911. – № 3–4. – С. 12.
- 22 ЦДІАУК, ф. 1196, оп. 1, спр. 9, арк. 1.
- 23 Отчет о деятельности Распорядительного Комитета Киевского Отдела ИРВНО за 1910 год // Военно-исторический вестник. – № 5–6. – С. 26; Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство на Волині ХІХ – початку ХХ ст. (за документами Рукописного архіву Інституту історії матеріальної куль-

- тури Російської Академії наук) // Архіви України. – 2002. – № 4–6. – С. 211–212.
- 24 ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, спр. 6, арк. 108–111; Священник М. Тучемский. Царская милость Братству имени князей Острожских // Военно-исторический вестник. – 1913. – № 2. – С. 115.
- 25 ЦДІАУК, ф. 1196, оп. 1, спр. 11, арк. 7; спр. 66, арк. 1–2.
- 26 Постановления Совета Киевского Отдела ИРВИО. Заседание 26 февраля 1911 г. // Военно-исторический вестник. – 1911. – № 3–4. – С. 18.
- 27 ЦДІАУК, ф. 1196, оп. 1, спр. 11, арк. 9.
- 28 Там само, спр. 2, арк. 7–8.
- 29 Стеллецкий Б. Замок в Клевани // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 11–12. – С. 27–36.
- 30 Журналы заседаний Совета // Там само. – 1913. – № 3. – С. 3–4.
- 31 Там само. – С. 469.
- 32 ЦДІАУК, ф. 1196, оп. 1, спр. 21, арк. 1.
- 33 Там само, арк. 2.
- 34 Там само, спр. 44, арк. 7–8.
- 35 Там само, спр. 22, арк. 27, 32, 34, 36–38, 45.
- 36 Там само, спр. 24, арк. 105; спр. 44, арк. 9; Крейтон С. Н. Краткий отчет по сооружению в Киеве памятника Св. Ольги // Военно-исторический вестник. – 1912. – № 1. – С. 5–6.
- 37 Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Российского военно-исторического общества. № 1. 24 января 1909 г. // Военно-исторический вестник. – 1909. – № 1–2. – С. 47.
- 38 *Стеллецкий Б.* Замок в Клевани. Справка. (С планом и иллюстрациями) // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 11–12. – С. 27–36.
- 39 Його ж. Польско-казацкая война с Турцией 1621 года // Военно-исторический вестник. – 1909. – № 5–6. – С. 11–53; 1909. – № 7–8. – С. 1–13.
- 40 Родословная владетельных князей дома Рюрика (с родословной таблицей) / Сост. Б. С. Стеллецкий // Военно-исторический вестник. – 1911. – № 1–2. – С. 27–28.
- 41 *Стеллецкий Б.* Клеванский замок. Историческая справка. (С планом и иллюстрациями). – К., 1911. – 10 с.; Його ж. Родословная владетельных князей дома Рюрика. Составлена по Строеву. – К., 1911. – 1 таблица.
- 42 Його ж. Белгородка. (Древний Белгород) (Опыт военно-исторического исследования древнерусских укрепленных пунктов). – К., 1909. – 24 с.
- 43 Устав Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – К., 1910. – С. 3, 17.
- 44 ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, спр. 2, арк. 36, 55, 57; спр. 4, арк. 1, 6, 16, 22.
- 45 Там само, спр. 2, арк. 7–8.
- 46 Там само, спр. 3, арк. 29–30; Постановления Совета Киевского общества охраны памятников старины и искусства: Заседание 21 декабря 1910 г. // Военно-исторический вестник. – 1910. – № 11–12. – С. 18.
- 47 ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, спр. 4, арк. 10; спр. 5, арк. 25–30.
- 48 Там само, спр. 3, арк. 3, 8.
- 49 *Клочко Д.* Руйновище в Клевани // Пам'ятки України. – 2005. – № 2. – С. 54–55; <http://7chudes.in.ua/info/771.htm>
- 50 ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 7.
- 51 Там само, спр. 11, арк. 57–58; Журналы заседаний Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества // Военно-исторический вестник. – 1913. – № 3. – С. 6–8.
- 52 ЦДІАУК, ф. 725, оп. 1, спр. 3, арк. 62.
- 53 Каманин И. Записка об учреждении в Киеве Ученой архивной комиссии // Военно-исторический вестник. – 1912. – № 1. – С. 131–138; Симоненко І. Київська вчена архівна комісія // Київська старовина. – 2000. – № 4. – С. 140–150.

Лариса Федорова

Стеллецкий Борис Семенович – малоизвестный деятель движения за охрану памятников в Украине

В статье рассматривается участие известного военного деятеля Б. Стеллецкого в охране культурного наследия Украины, его вклад в развертывание краеведческого движения и за охрану памятников в Украине в начале 20 ст.

Ключевые слова: *Стеллецкий Борис Семенович, охрана памятников, Киевский отдел Русского военно-исторического общества, Киевское общество охраны памятников старины и искусства.*

Larisa Fedorova

Boris S. Stelletsy – a little known figure in movement for monuments protection in Ukraine

The article considers participation of known military officer B. Stelletsy in protection of Ukrainian cultural heritage, and his contribution to regional studies movement as well as in protecting monuments in Ukraine at the beginning of XX.

Key words: *Boris S. Stelletsy, monuments protection, Kyiv Department of Russian Military-historical Society, Kyiv Society for Protecting the Historical and Art Monuments.*

